

УДК 311.312

Лісовий А.В., Курпа С.В.

МЕТОДИ ВИЯВЛЕННЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ ТІНЬОВОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ

У статті висвітлено методи оцінювання обсягів тіньової економіки та її фактичні обсяги в Україні за оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів.

Ключові слова: *тіньова економіка, економічні показники, обліково-статистичні методи, методи відкритої перевірки, спеціальні економіко-правові методи.*

Постановка проблеми. За період переходу економіки України від адміністративно-командної до ринкової моделі управління наша країна зазнала системної трансформації, з'явилися нові системи економічних, соціальних і політичних відносин у нашому суспільстві. Приватні особи та підприємства зіткнулися із серйозною проблемою адаптації до нового економічного, політичного, правового та соціального середовища, яке в багатьох випадках вимагає дотримання нових строгих правил та обмежень, установлених урядом. Протягом останніх двох десятиліть уряд створив нові інститути, необхідні для ефективного управління державним сектором і створення сприятливих умов для розвитку приватного сектора в умовах ринкової економіки.

За ці роки перехідного періоду спостерігалось зростаюче занепокоєння серед економістів та політиків з приводу існування тіньової економіки. Ніхто не буде заперечувати, що в Україні сьогодні є значна кількість економічних операцій, не відображених у статистичних органах і відповідно не оподаткованих державою, широко використовується практика заниження фактичного обороту та економічних операцій господарюючими суб'єктами. Всі ці приховані операції внесли значний вклад у зростання тіньової економіки України. Сьогодні тіньова економіка і вимірювання її обсягів є серйозною проблемою для подальшого розвитку України.

Через багатогранний характер цього негативного явища досі немає загальної згоди серед науковців і практиків щодо визначення та оцінювання тіньової економіки. Незважаючи на важливість проблеми досі були обмежені дослідження цього явища в Україні. В цілому тіньову економіку досліджували у своїх працях такі відомі вітчизняні вчені: М.Я. Азаров, В.І. Антипов, В.Д. Базилевич, О.І. Барановський, З.С. Варналій, С.Й. Кравчук, Ю.А. Комісарчук, І.І. Мазур, В.М. Попович, С.П. Позняков, В.А. Предборський; російські науковці: Л. Абалкін, І. Клямкін, Т. Корягіна, А. Крилов, В. Кулікова, Л. Тимофєєв, М. Єгоров; закордонні вчені: Р. Бекер, Г. Гросман, П. Гутман, Б. Даллаго, А. Ділтон, М. Джонстон, В. Патрізі,

С. Роттенберг, Е. Фейг, А. Френз, Ф. Шнайдер та ін. Серед цієї когорти науковців саме вивченням методів оцінювання обсягів тіньової економіки ґрунтовно займались В.І. Антипов, З.С. Варналій, В.М. Попович, В.А. Предборський, Т. Корягіна, П. Гутман.

Державна статистична служба періодично здійснює оцінювання обсягів тіньової економіки, однак ці оцінювання не стали всеосяжними і регулярними. Необхідне більш ретельне та регулярне вивчення проблеми та тенденцій її розвитку, що дасть можливість кращого розуміння поточних економічних процесів і внесення відповідних економічних, правових та політичних заходів боротьби з тіньовою економікою.

Мета статті. Метою статті є висвітлення стану тінізації економічних процесів в Україні за оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів, а також методів оцінювання обсягів тіньової економіки.

Виклад основного матеріалу. Масштабність тіньової економіки породила велику кількість методів її дослідження. Виявити та виміряти явище, яке навмисно приховується, надзвичайно складно.

Оцінювання тіньового сектору економіки – це надзвичайно складний і широкомасштабний процес. Останнім часом в офіційних виданнях, у науковій літературі та в засобах масової інформації оприлюднено велику кількість найрізноманітніших оцінок обсягів тіньової економіки України. Амплітуда цих оцінок від 16,5 до 55,1% валового внутрішнього продукту. Наприклад, за оцінками журналу “Economics”, українська економіка є самою тінізованою в Європі: паралельно офіційній в тіні працює ще одна прихована економіка, яка за деякими оцінками навіть переважає офіційну (рис. 1) [1, с. 3].

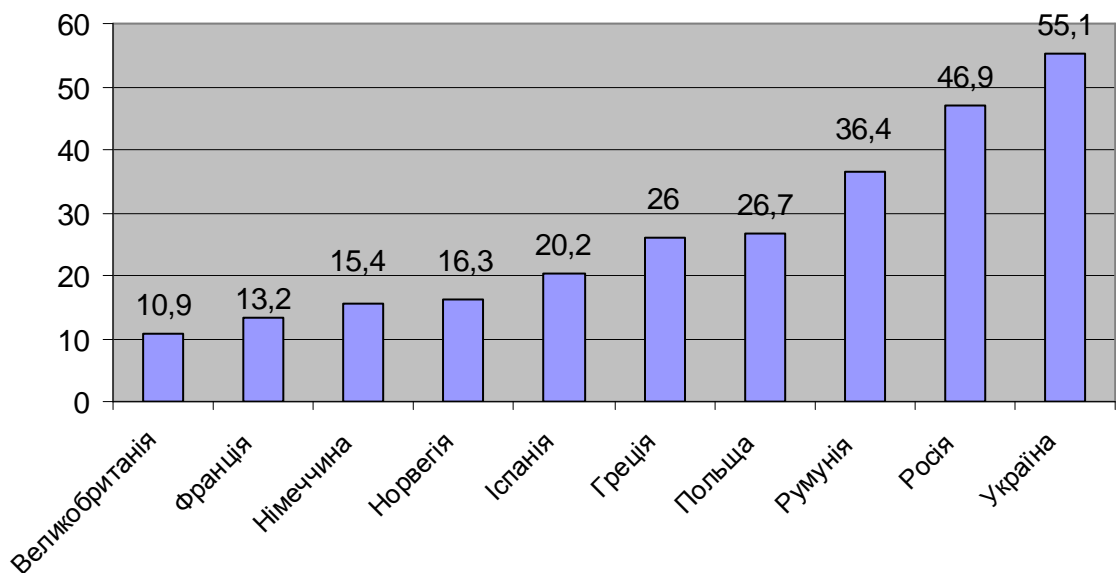

Рис. 1. Розмір тіньової економіки країн Європи у 2010 р., %

Відомі зарубіжні професори: Friedrich Schneider (Австрія), Andreas Buehn (Німеччина) і Claudio E. Montenegro (Чилі) в своєму колективному масштабному дослідженні оцінили тіньову економіку 162 країн світу [2].

У табл. 1 нами приведено лише частину цього рейтингу – 60 держав (10 країн з найнижчим рівнем тіньової економіки, 10 держав з найвищим рівнем цього показника, решта 40 – це найпотужніші економіки світу та країни колишнього СРСР).

Україна, на жаль, в останній десятці цього рейтингу, хоча за паритетом купівельної спроможності ВВП нашої країни на 39 місці у світі [3].

На противагу зарубіжним оцінкам вітчизняні офіційні органи подають значно нижчий рівень тінізації економіки. Існують дві офіційні методики оцінювання обсягів тіньової економіки України: методика Державної статистичної служби України та методика Міністерства економічного розвитку

Таблиця 1.

Рівень тіньової економіки в країнах світу в % до ВВП [2, с. 27-29]

Країна, її місце у рейтингу	% до ВВП	Країна, її місце у рейтингу	% до ВВП
1.Швейцарія	8,6	54. Корея	28,2
2.США	8,8	56. ПАР	29,5
3.Австрія	9,8	57. Греція	29,9
4.Люксембург	9,9	59. Мексика	30,2
5.Японія	11,4	64. Литва	31,9
6.Великобританія	12,9	68. Туреччина	33,0
7.Нідерланди	13,0	76. Хорватія	34,7
8.Нова Зеландія	13,2	79. Єгипет	35,3
9.Сінгапур	13,3	83. Алжир	35,7
10. Китай	13,5	87. Румунія	36,3
12. Австралія	14,6	92. Пакистан	37,9
13. Франція	15,4	97. Болгарія	38,5
15. Німеччина	16,1	102. Естонія	40,3
18. Канада	16,3	104. Бразилія	40,5
22. Фінляндія	18,5	109. Латвія	41,6
23. Саудівська Аравія	18,7	120. Таджикистан	44,2
25. Монголія	19,2	124. Казахстан	45,3
27. Норвегія	19,5	130. Росія	48,6
30. Швеція	19,6	131. Вірменія	48,7
31. Словаччина	19,7	136. Білорусь	49,8
32. Чехія	19,8	142. Гватемала	52,5
37. Ізраїль	21,8	143. Гаїті	54,4
38. Португалія	22,5	144. Таїланд	54,7
40. Іспанія	22,9	145. Україна	54,9
42. Індія	24,0	146. Зімбабве	57,0
43. Аргентина	25,5	147. Танзанія	60,2
44. Угорщина	25,8	148. Перу	61,8
50. Італія	27,2	149. Азербайджан	63,3
52. Польща	28,0	150. Болівія	68,1
53. Словенія	28,0	151. Грузія	68,8

та торгівлі України. Держстат України розробив та регулярно використовує методику визначення обсягів тіньової економіки в рамках Програми розвитку системи національних рахунків [4, с. 50]. Основна мета – моніторинг тенденцій тіньового сектору економіки на щорічній основі. За допомогою цієї методики стає можливим оцінити обсяги тіньового виробництва на загальнонаціональному рівні. Методика розрахунку рівня тіньової економіки, розроблена Міністерством економічного розвитку та торгівлі України, має на меті відстеження розвитку загального обсягу тіньової економіки для формування стратегії економічного розвитку на макrorівні [5]. Але рівні тінізації економіки України, розраховані за допомогою цих методик, дуже різняться між собою, що свідчить про методологічну, методичну та організаційну недосконалість офіційних підходів (рис. 2).

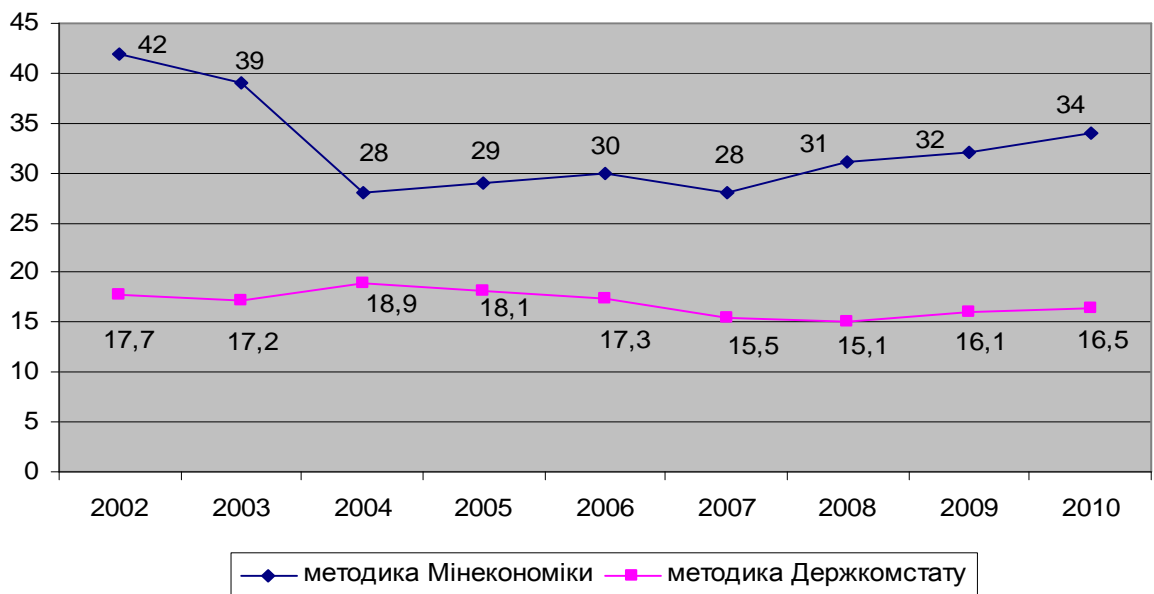

Рис. 2. Розмір тіньової економіки в Україні у 2002-2010 рр., % (за даними Мінекономрозвитку України та Держстату)

Тому, не дивлячись на певні досягнення статистики в оцінюванні розмірів і масштабів тіньової економіки, методологічні засади, методичне та інформаційне забезпечення розрахунків обсягів діяльності в тіньовому секторі потребує суттєвого вдосконалення. Так, серед основних недоліків слід виділити відсутність системного підходу при формуванні досліджуваної сфери економічної діяльності. Також, на нашу думку, більшу увагу потрібно надати розробці інструментарію дослідження всіх сторін виробничого процесу в тій частині економіки, яка належить до її тіньової складової.

Вітчизняна наука виділяє два основних підходи до оцінки тіньової економіки:

- збір інформації на мікрорівні (ґрунтується на тому, що розходження в обсягах реальної та офіційної економічної діяльності та є тіньовою економікою);

- використання макроекономічних індикаторів (що характеризують обіг грошей).

Професор В.І. Антипов вважає, що всі методи оцінки тіньової економіки можна поділити на три великі групи [6, с. 61]:

- обліково-статистичні методи, що використовуються на макрорівні (метод специфічних індикаторів, структурний метод, метод м'якого моделювання, експертний метод, змішані методи);

- методи відкритої перевірки;

- спеціальні економіко-правові методи (документального аналізу, бухгалтерського аналізу, економічного аналізу), що використовуються на мікрорівні при виявленні та оцінці економічних параметрів конкретних правопорушень, злочинів, економічної діяльності окремих осіб. Ці три групи методів оцінки тіньової економіки проілюстровані нами на рис. 3.

Обліково-статистичні методи оцінки тіньової економіки базуються на системі національних рахунків. Загальний підхід до такої оцінки такий. Параметри тіньової економіки включають приховане виробництво, приховані доходи, приховані від статистики витрати на кінцеве споживання та накопичення. Основне завдання – дати найбільш надійну оцінку цим параметрам. Для досягнення цілі можуть бути використані різні підходи. Найбільш надійним і точним є використання традиційних статистичних методів, направлених на збір додаткової інформації та проведення додаткових обстежень. Але такий підхід не може дати повної оцінки прихованої економічної діяльності.

Найпоширенішим із обліково-статистичних методів оцінки тіньової економіки є метод специфічних індикаторів. Цей метод ґрунтується на використанні якогось одного показника, що відображає рівень економічної діяльності. У рамках загального методу виділяють прямі й непрямі методи.

Прямі методи передбачають застосування спеціальних досліджень, опитувань, перевірок та їх аналіз з метою виявлення відхилень між доходами і витратами окремих категорій платників податків, а також для характеристики окремих аспектів тіньової діяльності чи для її оцінки за певною групою економічних одиниць. Наприклад, розрахунок рівня тіньової економіки за методом “витрати населення – роздрібний товарооборот” полягає у виявленні наявності перевищення споживчих грошових витрат населення на придбання товарів над загальним обсягом продажу населенню товарів усіма суб'єктами господарювання в легальному секторі економіки [5].

Категорія побічних методів широко застосовується при неможливості безпосередньої фіксації досліджуваних параметрів. Вони ґрунтуються, як правило, на макроекономічних показниках офіційної статистики, даних фінансових і податкових органів. До цієї групи відносяться:

- метод відхилень;

- енергетичний метод;

- італійський метод;

- фінансовий метод;

- монетарний метод.

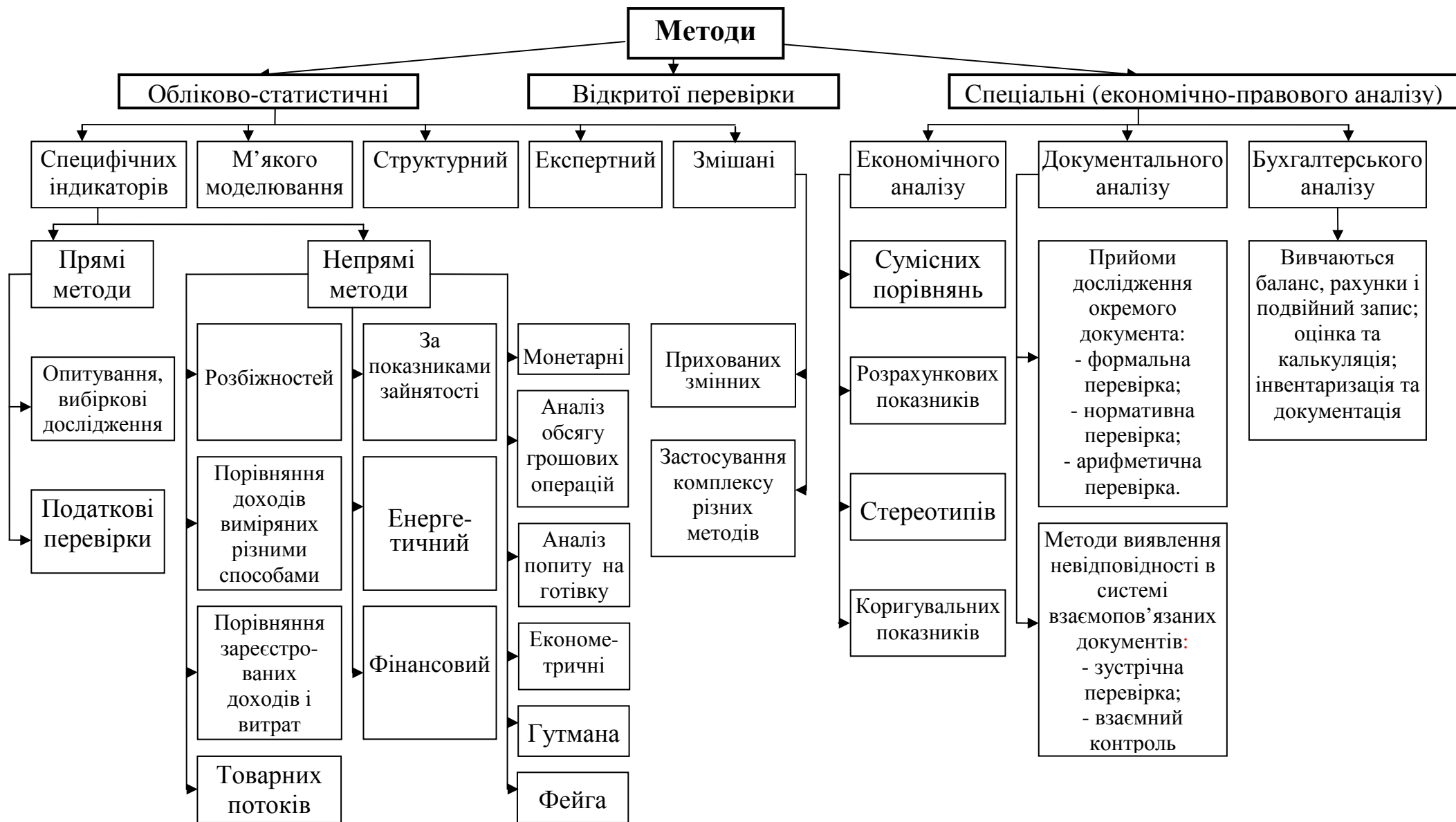

Рис. 3. Методи оцінювання тіньової економіки

Методи відкритої перевірки забезпечують виявлення тіньової економіки лише в тій мірі, в якій це дозволяє відкритість суб'єктів, що перевіряються. Застосування цих методів у компетенції спеціально створених державних контролюючих органів. Ними виявляються та попереджаються порушення митного, податкового, антимонопольного, валютного, банківського законодавства, правил торгівлі, пожежної безпеки, санітарних норм тощо.

Спеціальні методи (економіко-правового аналізу) об'єднують такі три методи:

- документального аналізу;
- бухгалтерського аналізу;
- економічного аналізу.

Метод документального аналізу – це ретроспективне дослідження зовнішнього оформлення та змісту облікових документів. Метою документального аналізу є виявлення деструктивних фактів господарської діяльності, що проявляються у формі специфічних документальних невідповідностей. Метод документального аналізу має високу ефективність при проведенні ревізій. З їх допомогою виявляються сумнівні документи, які потім перевіряються детальніше. Прийомами дослідження документів є: формальна перевірка, нормативна перевірка, арифметична перевірка. До методів виявлення невідповідностей належать зустрічна перевірка й взаємний контроль.

Метод бухгалтерського аналізу – це системне дослідження контрольних елементів бухгалтерського обліку (баланс, рахунки та подвійний запис, оцінка та калькуляція, інвентаризація й документаризація) для виявлення облікових невідповідностей та відхилень у нормальній економічній діяльності.

Метод економічного аналізу ґрунтується на врахуванні взаємозв'язку та взаємообумовленості значень різних економічних показників, які в умовах нормальної економічної діяльності є сумісними, взаємодоповнюючими. Взаємозв'язок показників має, як правило, добре вивчені характеристики і обумовлені взаємодією економічних процесів. При здійсненні економічних злочинів, взаємозв'язки та взаємообумовленість порушуються, але ці невідповідності є недостатньо характерними. Економічний аналіз дозволяє виявити причини відхилень від нормальної економічної діяльності.

Спеціальні методи економіко-правового аналізу є необхідним, але недостатнім елементом системи методів виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки. Важко переоцінити і такі спеціальні методи, які застосовуються в рамках оперативно-розшукової діяльності та кримінології.

На нашу думку, необхідність використання спеціальних методів економіко-правового аналізу при оцінюванні обсягів тіньової економіки визначається присутністю в тіньовій економіці кримінальної складової. Матеріальний збиток від її діяльності не може бути оцінений за допомогою непрямих побічних методів, а визначається лише в рамках аналізу результатів оперативної роботи відповідних органів.

Висновки. Аналіз існуючих методів виявлення та оцінювання елементів тіньової економіки показав, що виділяються дві основних групи. Перша представлена переважно статистичними інструментами і застосовується в

основному для розрахунку показників тіньової економіки на макрорівні. Друга група методів орієнтована на виявлення та оцінювання проявів тіньової економіки на мікрорівні. При цьому вивчення тіньової економіки на макро- і мікрорівні має свої принципові відмінності, в першу чергу це стосується вихідної інформації та розрахункових даних. Також ці відмінності мають відношення до часового проміжку, що аналізується, точності розрахунків, можливості впливу побічних факторів тощо.

При розробці методики кількісної оцінки тіньової економіки необхідно вивчати тіньову економічну діяльність як з макроекономічних позицій, так і на мікрорівні, оскільки тіньова економіка, з одного боку, є глобальною загальнодержавною категорією, а з іншого – вона формується окремими економічними суб'єктами – підприємствами. Поєднання цих особливостей дослідження дозволяє припустити, що розробка проблеми вимагає обов'язкового застосування як розрахункових методів, так і можливого комбінування статистичних та економіко-правових методів, причому як на макро- так і на мікрорівні.

Список використаних джерел

1. Огреба С.В. Удосконалення статистичної оцінки обсягів тіньової економіки як пріоритетний напрям розвитку системи національних рахунків / С. В. Огреба // Міжнародний Нобелівський економічний форум “Світова економіка XXI століття: цикли та кризи”, 18–21 травня 2011 р. Дніпропетровськ. – Режим доступу: <http://www.duep.edu/section/science/kuz-konk/konk-works/uk.html>
2. Schneider F. Shadow Economies all over the World / F. Schneider, A. Buehn, C. Montenegro. – 2010. – Access mode: http://lsfiwi.wiso.uni-potsdam.de/projekte/schattenwirtschaft/Working%20Group%207/03%20Buehn_Schneider_Shadow_Economies_potsdam2010.pdf
3. Економіка України // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – 2010. – Режим доступу : http://ru.wikipedia.org/wiki/Економіка_України
4. Куссулакос Я. Неофіційна економіка в Україні: вимірювання та оцінка впливу на доходи населення / Я. Куссулакос, В. Саріогло, Г. Терещенко. – К. – 2010. – 136 с.
5. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки: затверджені наказом Мінекономіки від 18 лют. 2009 р. – № 123. – [Електронний ресурс] / Міністерство економіки України. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=129888&cat_id=32854
6. Антипов В.І. Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю (теоретико-методологічне узагальнення) / В.І. Антипов. – Вінниця: ДП ДКФ, 2006. – 1040 с.

Подано до редакції 29 червня 2011 року

Лисовий А.В., Кирпа С.В.

Методи виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки

В статье отражены методы оценивания объемов теневой экономики и ее фактические объемы в Украине за оценками отечественных и зарубежных экспертов.

Ключевые слова: *теневая экономика, экономические показатели, учетно-статистические методы, методы открытой проверки, специальные экономико-правовые методы.*

Lisovyi A.V., Kyrpa S.V.

Methods for detection and estimation of the informal sector

In the article the methods of evaluation of volumes of shadow economy are reflected and its actual volumes in Ukraine after the estimations of domestic and foreign experts.

Keywords: *shadow economy, economic indicators, registration-statistical methods, methods of the opened verification, special economic and legal methods.*

Лісовий Андрій Васильович – доктор економічних наук, завідувач кафедри аудиту та економічного аналізу Національного університету державної податкової служби України.

Кирпа Сергій Володимирович – аспірант кафедри аудиту та економічного аналізу Національного університету державної податкової служби України.